

Владислав Берковський

Економіка Правобережної України XVI – XVIII ст. в польській історіографії кінця XX – початку XXI ст.

Економічна історія є одним з наймолодших інтердисциплінарних напрямків. Фактично як окрема дисципліна вона склалася лише в кінці XIX – на початку XX ст. При цьому особливої актуальності дослідження економічних процесів в Європі набуло в 20-х рр. XX ст. Сам в цей час сформувалася певна множинність напрямків досліджень економічних подій, що не лише пропонували свій варіант концептуалізації економічного процесу в історії, створювали свої теорії економічної історії, але й докладали певних зусиль в застосуванні нових методів аналізу економічних подій. Власне ця ситуація вимагає проведення певної систематизації та узагальнення комплексу історико-економічних знань, методів дослідження та класифікації проблематики. Адже, як справедливо відзначив свого часу білостоцький історик П. Гузовський "в історії економіки ми маємо справу з явищами не революційними, а еволюційними". Саме тому метою даної статті стала спроба продовжити розгляд основних тенденцій в дослідженні історії розвитку економіки на українських теренах періоду XVI – XVIII ст. в сучасній європейській історіографії [3, 258-264; 4, 347-360].

Отже, незважаючи на наявність у історіографії монографій та статей, присвячених розвитку економіки Східної Європи у XVI – XVIII століттях, на сьогодні немає праць, присвячених комплексному вивченню економічної ситуації на Правобережній Україні протягом вище вказаного періоду. Більш того література щодо вивчення питання розвитку економіки у Волинському та Подільському воеводствах протягом XVI – XVIII ст. є відносно невеликою за обсягом. При цьому більшість наявних робіт стосується переважно проблем розвитку міського ремесла та формуванню фільваркової системи господарювання. Також є можливим відзначити, що, як це не прикро, ведучу роль в дослідженні економічних процесів на теренах сучасної України на далі утримують представники польських історичних шкіл. Власне з огляду на цей факт, об'єктом даного дослідження стала польська історіографія останніх двох десятиліть.

Отже беручи до уваги загальні тенденції в польській економічній історіографії є можливим відзначити, що значне місце у працях польських дослідників історії господарства присвячено впливу польських земель на інкорпоровані землі сучасної України, а зокрема, спробі показати "багатівікову присутність Польщі на ... Україні" [11, 242].

Принагідно слід відзначити, що найбільш яскраво ця тенденція відобразилася в працях польських дослідників періоду 1950-1960-х рр. Саме в цей час особливої актуальності набирають теоретико-методологічні питання щодо термінологічних понять, пов'язаних з розвитком міських поселень, технікою та шляхами провадження торгівлі, основними юридичними нормами, ролі магдебурзьких привілеїв у економічному розвитку міст (Р. Щигель, Г. Самсонович, С. Гербст, А. Карпінський). В послідуючі десятиріччя тематична та географічна спрямованість польських досліджень кардинально не змінюється, а терени Правобережної України аналізуються в контексті економічного розвитку цілої Речі Посполитої. При цьому є можливим відзначити зменшення кількості історичних досліджень базованих на регіональному матеріалі і збільшення праць присвячених загальноісторичним проблемам. Так, наприклад, в останні десятиріччя ХХ ст. польські дослідники зосередили увагу на основних вимогах при дослідженні економічної історії: а) використання найтісніших міжпредметних зв'язків історії з соціологією та економікою; б) розвиток міжпредметних зв'язків зі статистикою, економетрією та технікою соціологічних досліджень [2, 16-25]; в) загальна теорія економічної історія та окремих її аспектів. Очевидно, що окремі положення висловлені в працях на дану тематику є характерними і для теренів Правобережної України. Так, наприклад, не можна тут не відзначити праці таких метрів польської економічної історії, як М. Богуцька, А. Виробіш, Г. Самсонович та П. Фіялковський. Зокрема в їх дослідженнях, присвячених окремим характерним рисам розвитку ярмаркової системи в Польщі, не лише розглянута проблема дефініювання понять "ярмарок" та "торг", проаналізовано градацію міських осад [9, 29], але й проведені паралелі між ярмарковими системами Західної та Східної Європи [31, 9-14; 33, 27-32]. Так, наприклад, згідно М. Богуцької, ярмарки Польщі були тісно пов'язані не лише з ярмарками Литви (Вільно), Білорусі (Могилів), але й з ярмарками українського Правобережжя (Кам'янець-Подільський) [5, 16-17]. Щоправда при цьому слід відзначити, що й надалі для дослідників економіки Речі Посполитої XVI – XVIII ст. терени Волині та Поділля знаходяться поза зонами активних торгових контактів [5, 25].

Певних якісних змін польська економічна історіографія набула з кінця ХХ ст., що пов'язано, не в останню чергу, зі змінами в політичному та економічному становищі Польщі, покращенні фінансування досліджень тощо. Таким чином, збільшилася кількість археографічних видань, що дозволяють охарактеризувати певні економічні тенденції. Наприклад, за активної участі люблінського історичного осередку при Університеті Марії Кюрі-Склодовської видано документи щодо участі

євреїв, зокрема волинських, у польській торгівлі (Г. Гмітерек) [36]. Єврейської проблематики також стосується видання матеріалів з історії єврейських кагалів, здійснене А. Міхаловською (зокрема це документи про способи збору податків та оплат, визначення обов'язків таксаторів в м. Дубно у XVIII ст.) [10, 15-20, 91-92, 108] та публікація привілеїв єврейським громадам періоду XVI – XVIII ст. [29]. Що більше розпочато колосальний проект з перевидання *Voluminy legum* – збірки законодавчих актів часів Польського королівства та пізнішої Речі Посполитої. Принагідно слід відзначити, що в порівнянні зі своїм взірцем нове видання – *Volumina Constitutionum* – значно розширено, оскільки до його складу внесено численні тимчасові конституції, а також деякі акти виконавчої влади. Власне ці акти не були опубліковані в VL, оскільки від моменту їх виконання вони втрачали своє зобов'язуюче значення, а отже не були важливим з точки зору XVIII-вічного видавця [34, 5-6].

В цей же час, на початку – в середині 1990-х рр., на історіографічній мапі Польщі з'являються нові дослідницькі осередки, як наприклад Білостоцький, Келецький та Люблінський, поступово втрачають свої позиції старі осередки (напр. Краківський).

Починаючи з 2003 р. історичним осередком в м. Бялисток розпочато серію конференцій присвячених, як проблемі функціонування та розвитку магнатерії в Речі Посполитій, а зокрема й її впливу на розвиток фільваркового господарства, так і питанням існування старопольського суспільства [7; 28]. Наприклад, Е. Дубас-Урванович аналізуючи проблему оренди та надань землі в маєтностях Томаша Замоїського в першій половині XVII ст. не оминула своєю увагою й терени Правобережної України. Зокрема дослідниця відзначила, що система адміністрування господарством земель розташованих на Правобережній Україні істотно відрізнялася від системи господарства на коронних землях. Так, переважало тут поєднання різних господарських форм під наглядом намісника магната, що знайшло своє відображення у внутрішній системі видержавлення ставів, карчем, млинів і т.д. [8, 106-107] В цьому ж контексті розглянув питання кредитних трансакцій та видержавлення маєтків на Київщині Г. Літвін та питання місця євреїв в магнатській адміністрації на Волині (в м. Острог) А. Кажьміерчик [18, 148-152; 21, 109-118].

Проблема ролі євреїв в економіці Речі Посполитої, а зокрема їх участь в торговельних операціях другої половини XVII ст. була розглянута представником келецького історичного осередку Ш. Казусеком. Базуючись, в основному, на реєстрах краківської цельної комори з кінця XVI – середини XVII ст. відзначено було, що найбільш активними на ринку м. Кракова були купці-євреї з Кременця. Натомість

участь представників купецької верстви з інших міст Волині обмежувалася транспортуванням значних партій худоби через Краків до Сілезії. Спорадично в Кракові торгували купці-євреї з Поділля, з міста Бар [17, 222, 225]. Однак вже в період 1655 – 1660 рр. торговельні контакти між Волинню, Поділлям та Краковом остаточно занепадають і припиняються [16, 48; 17, 244-245].

Щоправда, видання реєстрів з краківських цельних книг, здійснене Я. Малецьким, вказує на активну участь в торгівлі з Краковом купців-євреїв з Кам'яця-Подільського і в пізніші часи, зокрема в 1662 р. [12, 208] До певної міри це ж підтверджує й дослідження Є. Мотилевича [27, 256-269], в якому відзначено, що з занепадом торгово-економічного значення Львова в кінці XVII – першій половині XVIII ст. також тимчасово занепадає й торгове значення Кам'яця, тим більше що й саме місто окупується турецькими військами.

Питання ролі євреїв в економічному розвитку Правобережної України було піднято в кількох останніх прижиттєвих статтях відомого історика-юдаїста М. Горна. Зокрема ним було відзначено, що починаючи з постанови пйотрківського сейму 1538 р. та послідуючої постанови Вааду Чотирьох Земель (Waad Arba Aracot) 1581 р. відбувається поступове зменшення впливів євреїв на економічну ситуацію в центральних та західних воєводствах Корони польської. Більш того вже в кінці XVI і в першій половині XVII ст. практично призупинено було процес впровадження єврейського капіталу в оренду великих господарських комплексів Велико та Малопольщі. Власне ці явища стали підставою щораз інтенсивнішого застосування єврейських капіталів в державленні магнатських латифундій, староств та економії на Волині та Поділлі [13, 23; 14, 28-32]. Очевидно, що активізація єврейської спільноти не могла не викликати спротиву зі сторони місцевого населення, що знайшло своє відображення в появі заборон на проживання та діяльність євреїв в окремих населених пунктах. Зокрема М.Горн такими містами відзначив Кам'янець та Кременець [15, 467].

При цьому М. Горн відзначив, що інтенсивність впливу євреїв на економіку розглядуваних теренів була значно зменшена лише в період від 1648 до 1720-х рр. Зокрема якщо за перші роки Визвольної війни середини XVII ст. чисельність євреїв зменшилася на 20-25 % (тобто до 500 тис. осіб) то вже станом на середину XVIII ст. чисельність євреїв зросла до 730 тис. осіб. Зокрема в цей час до грона найбільших єврейських осередків входять Дубно, Межиріч Корецький, Олика [22, 195-196]. При цьому не можна не погодитися з висновками дослідник щодо того що за період від 1721 по 1795 рр. євреям не лише вдалося відновити свою господарчу потугу, але й значно розширити свій вплив на

економічний розвиток Правобережної України [13, 25-26].

Певну увагу питанню етнічно-релігійного складу населення Правобережної України в XV – XVIII ст., а також участі національних меншим в розвитку економіки краю, на початку 1990-х рр. присвятили свої дослідження вже згадані вище А. Виробіш та Г. Самсонович. Щоправда в дослідженні останнього автохтонне населення Волині, Поділля та Наддніпрянщини – русини, представлено як одна з етнічних груп на рівні з євреями чи вірменами [30, 466-467]. На економічну діяльність вірменських, караїмських та татарських колоній Володимира, Кам'яця та Луцька побіжно звернув свою увагу А. Виробіш, відзначивши їх значний вклад в формування сітки торговельних контактів цих теренів [32, 477-481].

Є. Мотилевич разом з Й. Кусом розглядаючи зв'язки між ремеслом і ярмарковою торгівлею та форми провадження торгівлі, на прикладі міста Ярослава, вказали на сталі контакти між цим містом і волинськими містами [19, 29-43; 20, 51-70; 25, 30-35; 26, 45-50]. Також дослідниками визначено було основний асортимент товарів, що постачалися на ярмарки цього міста волинськими купцями з Острога, Кременця, Луцька [20, 56-57; 25, 30-35]. Більш того звернувши увагу на проблему взаємин коронних міст Польщі з Волинню та Поділлям Й. Кус, відзначив, що одним з основних посередників між містами Правобережної України та містами Західної Європи в XVI та XVII ст. виступає Ярослав [19, 29-30; 20, 51-52].

Окремо, на нашу думку, слід відзначити статтю А. Мехальського, спеціально присвячену торговим стосункам Волині з Гданськом від XIII до першої половини XVIII ст. [23, 221-258]. Позитивною рисою даного дослідження є не лише підняття питання про зв'язки Волині з надбалтійськими містами і вказівка на майже абсолютну недослідженість проблеми, але й заперечення тез С. Мелчарського про епізодичні контакти між Волинню та Гданськом [23, 221; 24, 8-10]. Поряд з цим праця страждає від наявності значних вад. Так, наприклад, для підтвердження своїх тез автор наводить приклади, що стосуються Львова, Кам'яця-Подільського, Вінниці, Києва і лише в поодиноких випадках власне волинських міст – Острога, Луцька, Володимира тощо [23, 233, 240]. Іншим недоліком є базування дослідника виключно на дослідженнях інших вчених (переважно польських) з фрагментарним залученням матеріалів архівів Гданська та Варшави, що не могло не позначитися на рівні та якості розглядуваної статті.

В кінці XX ст., в контексті дослідження міжнародних контактів починають з'являтися праці присвячені образу Речі Посполитої в уявленнях іноземців. В цьому контексті окремо згадувалися й східні

креси цієї держави – Волинь та Поділля. Зокрема, проблема відображення земель Речі Посполитої XIV – XVI ст., а в тому числі й Волині та Поділля, в очах англійців підняв в своїх дослідженнях представник люблінського історичного осередку Г. Зінс. Аналізуючи різного роду реляції англійських дипломатів дослідник звернув увагу й на економічні характеристики цих земель. Так, наприклад, Волинь англійцями була відзначена як найбільш врожайна провінція Речі Посполитої [35, 208-29].

В загальному підсумовуючи дане дослідження не можна не відзначити той факт, що польські історики досліджуючи економіку Речі Посполитої, а в тому числі й Правобережної України періоду XVI – XVIII ст., значно доклалися до розгляду розвитку правової та етнічної системи Речі Посполитої щодо унормування та класифікація економічних відносин, визначення основних понять та термінів, розробка нових підходів у визначенні соціального та національного складу, трансформації та функціонування інституту купецтва, його зв'язків з політичною та аристократичною верхівкою держави. Однією з ключових проблем, розглянутих у польській історіографії, є проблема просторової та часової трансформації торгівельних відносин у Речі Посполитій. Поряд з цим не можна не відзначити, той факт, що й надалі в польській історіографії помітною є: а) значна недооцінка ролі та впливу земель Правобережної України на формування економічної системи Речі Посполитої; б) недооцінка господарського розвитку міст Волині та Поділля, при чому особливо підкреслюється їхня нерозвиненість та слабкість, залежність від власника; в) необізнаність польських дослідників з сучасними українськими дослідженнями [1, 100-102; 6, 113-129]; г) залучення мінімуму доступних джерел. Таким чином, за окремими винятками, у польській історіографії кінця XX – початку XXI ст. надалі панує теорія незначного економічного розвитку земель Правобережної України періоду XVI – XVIII ст.

1. Берковський В.Г. Відомості про татарський напад 1593 р. у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Велика Волинь. Т.20). – Хмельницький, etc., 2000. – С.100-102.

2. Берковський В.Г. Волинська торгівля XVI – першої половини XVII ст. у польській історіографії // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С.16 – 25.

3. Берковський В.Г. Економіка ранньомодерної Європи в працях західноєвропейських дослідників // Український історичний збірник 2007 (Вип. 10). – Київ, 2007. – С.258-264.

4. Берковський В.Г. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник 2006 (Вип. 9). – Київ, 2006. – С.347-360.

5. Bogucka M. Jarmarki w Polsce w XVI – XVIII wieku // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*. – Toruń, 1996. – T.1.

6. Byliński J. Najazd tatarski na Wołyń w 1593 roku na tle innych najazdów w XVI wieku // *Aere perennius*. – Poznań, 2001.

7. Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości. – Kraków, 2007. – 275 s.

8. Dubas-Urwanowicz E. Nadania, dzierżawy i "trzymanie do wiernych rąk" w dobrach Tomasza Zamojskiego w latach 1618-1638 // *Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*. – W-wa, 2006.

9. Fijałkowski P. Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV – XVIII w. – W-wa, 1999.

10. Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych. – Wa-wa, 2003.

11. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000.

12. Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593 – 1683. – Kraków, 1995.

13. Horn M. Rola gospodarcza Żydów w Polsce do końca XVIII wieku // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*. *Studia historyczne ofiarowane Z. Guldonowi*. – Kielce, 1996.

14. Horn M. Rzemiosło żydowskie na ziemiach polskich, litewskich białoruskich i ukraińskich od wieku XII do 1795 roku // *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. – 1996. – T.LI, nr.1/3: *Studia i szkice historyczne*.

15. Horn M. Stan i potrzeby badań nad stosunkami żydowsko-ukraińskimi w dawnej Rzeczypospolitej i podstawa źródłowa do tego zagadnienia // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – 2000. – № 4.

16. Kazusek S. Handel żydowski Krakowa w połowie XVII wieku. Tabele materiałowe i statystyczne. – Kraków, 2006.

17. Kazusek S. Żydzi w handlu Krakowa w połowie XVII wieku. – Kraków, 2005.

18. Kaźmierczyk A. Magnaci i Żydzi // *Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*. – W-wa, 2006.

19. Kus J. Jarmarki jarosławskie i ich wpływ na rozwój miasta w XVI i XVII wieku // *Rocznik historyczno archiwalny*. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. T.IX. – Przemyśl, 1995.

20. Kus J. Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI – XVII w. // *Zeszyty Muzealne*. *Muzeum w Jarosławiu*. – Jarosław, 1996. – R.I (1996), zesz. 1.

21. Litwin H. Transakcje kredytowe i dzierżawne a system klientalny na Kijowszczyźnie w pierwszej połowie XVII wieku. Sonda // *Patron i dwór*:

magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku. – W-wa, 2006.

22. Leszczyński A. Samorząd żydowski w miastach Korony (1623 – 1764) // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – T.1.

23. Miechalski A. Związki handlowe Wołynia z miastami nadbałtyckimi od XIII do pierwszej połowy XVIII w. // *Studia bałtyckie. Historia.* T.3. – 1998.

24. Mielczarski S. Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji. – Gdańsk, 1962.

25. Motylewicz J. Handel zewnętrzny Jarosławia w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku w świetle rejestrów celnych // *Zeszyty muzealne. Muzeum w Jarosławiu.* – Jarosław, 1998. – R.2 (1997/98). Zesz.2.

26. Motylewicz J. Rzemiosło jarosławskie w XV – XVIII wieku i jego związki z handlem jarmarcznym // *Zeszyty muzealne. Muzeum w Jarosławiu.* – Jarosław, 1996. – R.1 (1996). Zesz.1.

27. Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu.* – Kraków, 2000. – t.I.

28. Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – t.I: *Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI – XVIII stuleciu.* – 491 s.

29. Przywileje gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej XVI – XVIII w. – Jerozolima, 2001.

30. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku // *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia ofiarowane F. Kirykowi.* – Kraków, 1993.

31. Samsonowicz H. Niektóre cechy charakterystyczne sieci jarmarcznej w Polsce późnego średniowiecza // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – T.1.

32. Wyrobisz A. Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowożytnej (XVI – XVIII w.) // *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia ofiarowane F. Kirykowi.* – Kraków, 1993.

33. Wyrobisz A. Uwagi o kalendarzu jarmarków w miastach Korony w XVI wieku // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – T.1.

34. *Volumina Constitutionum. Vol. 1 (1550-1585).* – W-wa, 2005.

35. Zins H. Polska w oczach Anglików XIV – XVI wiek. – Lublin, 2002.

36. Materiały źródłowe do dziejów żydów w księgach grodzkich Lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669-1697/ Opr. H.Gmiterek. – Lublin, 2003.